

Az épített örökség hozzáférhetővé tétele és a műemléki topográfia

A tanulmány mellett érvel, hogy eredményes város- és településfejlesztés, csak úgy képzelhető el, ha azt a mai szükségletek felmérésén túl az épített és természeti környezet komplex ismeretére alapozzák. A legtöbb nyugat-európai országban a hosszú távú és folyamatos műemléki topográfiai kutatómunka biztosítja az ehhez szükséges tudás és ismeretek szilárd alapját. A magyar műemlékvédelem másfél százados története során szintén voltak figyelemre méltó erőfeszítések annak érdekében, hogy az ország műemlékeinek, illetve tágabban műemléki értékeinek kor-szerű és többé-kevésbé naprakész kataszterét megalkossák, de ezzel a szükséges szakmai mélységben sohasem sikerült a teljes ország teljes területét lefedni és az 1950 és az 1980-as évek vége közötti periódustól eltekintve, a vállalkozás mindig csak részlegesen, gyakori megszakításokkal és hosszú szünetekkel valósulhatott meg. Az 1990-ben bekövetkezett politikai rendszerváltozás után minden szakmai érv mellett szólt, hogy újra induljon a magyarországi műemléki értékállomány rend-szerűlvű számbavétele. A magyar épített örökség jellegzetességei alapján a topográfiai számbavétel szempontjából szóba jövő objektumok száma jelenleg 300.000-re becsülhető. Ezt a célt szem előtt tartva a tanulmány tömör, átfogó képet ad Németország, Ausztria, Svájc, Franciaország és érintőlegesen Anglia példáján a műemléki inventarizáció, illetve topográfia európai, elsősorban kontinentális fejlődéséről, aláhúzva a műemléki topográfia és a műemlékvédelem elméleti és gyakorlati kihívásai közti szoros összefüggést és a társadalmi háttér jelentőségét.

Kulcsszavak: *műemlékek számbavétele, épített örökség, műemléki topográfia, műemlékvédelem*

Szerzői információ:

Entz Géza, 1949-ben született Kolozsváron. Egyetemi tanulmányait az ELTE Bölcsészettudományi Karán művészettörténet-történelem szakon végezte 1973-ban. Ugyanott doktori címet szerzett 1976-ban. 1973-1990 az MTA Művészettörténeti Kutatócsoport munkatársa. Szakterülete Erdély középkori építésze és a műemléki topográfia. 1990-1994 között az Antall és Boross kormány államtitkáráként a határokon túli magyarsággal kapcsolatos kormányzati tevékenység irányítója, 1998-tól a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal elnöke, majd 2000-2002-ig a külföldi Magyar Intézetek főigazgatója. 2010-től a Nemzeti Erőforrás Minisztérium kulturális államtitkárságának politikai főtanácsadója. 1992-től a határon túli magyar oktatásügyet és tudományos kutatást segítő budapesti Pro Professione Alapítvány elnöke. Fontosabb munkái: A kolozsvári Szent Mihály templom neogótikus harangtornya. *Ars Hungarica* 1982/2. 243 - 287. - Die Pfarrkirchen von Klausenburg und Mühlbach in der zweiten Hälfte des 14. Jahrhunderts. *Baugeschichte und Stilbeziehungen. Acta Historiae Artium XXXI.* (1984) 65-86. - Erdély építésze, fejezetek a Magyarországi művészet története c. kézikönyv I. kötetében (1987) – Fejér megye művészeti emlékei (szerk. Sisa Józseffel) (1998). Magyarország műemlékei. Székesfehérvár. (Szerk.) Osiris Kiadó, Budapest, 2009. Dercsényi Dezső és a magyar műemléki topográfia. *Magyar Szemle Ú.F. XXIII/1-2.* (2014. február). 28-47.

Így hivatkozzon erre a cikkre:

Entz Géza, „Az épített örökség hozzáférhetővé tétele és a műemléki topográfia”.

Információs Társadalom XVI, 3. szám (2016): 134–145.

<https://dx.doi.org/10.22503/inftars.XVI.2016.3.6>

A folyóiratban közölt művek

a Creative Commons Nevezd meg! – Ne add el! – Így add tovább! 4.0

Nemzetközi Licenc feltételeinek megfelelően használhatók.

Az épített örökség hozzáférhetővé tétele és a műemléki topográfia

Bevezetés

Eredményes város- és településfejlesztés csak úgy képzelhető el, ha azt a mai szükségletek felmérésén túl az épített és természeti környezet komplex ismeretére alapozzák. Ehhez nélkülözhetetlen, hogy ezek az ismeretek minél nagyobb mértékben, könnyen elérhető formában rendelkezésre álljanak, hiszen már a fejlesztési elképzelések is az adottságok ismeretéből kell kiinduljanak. Erre szolgálnak a különféle, országonként eltérő múltú és szervezettségű, bár módszertani értelemben sok tekintetben hasonló, és az idő előrehaladtával egyre jobban egységesülő, állami és helyi szinten rendszeresen végzett felmérések és statisztikák. Ezek egyike az épített örökség értékeinek az adott állam teljes területére kiterjedő, helyrajzi rendben feldolgozott katasztere, amit műemléki inventarizációnak, vagy egyes országokban műemléki/művészeti topográfiának neveznek.¹ A műemléki inventarizáció Európában állami feladatként immár két évszázados múltra tekinthet vissza. Ennek általános célja az épített örökség értékeinek a folyamatosan szélesedő és mélyülő értékfogalmak alapján történő hozzáférhetővé tétele a felhasználók és hasznosítók legszélesebb köre számára.

Magyarországon is volt közel négy évtized, az 1950-es évek elejétől az 1980-as évek végéig², amikor a műemléki topográfiai kutatás mint kormányzati projekt, szakmai tartalom szempontjából a kor legmagasabb nemzetközi színvonalán állt. Az eredmények publikálása azonban egyre lassult, így a teljes ország területén számításba veendő objektumoknak csak egy szűk körét tudták felleltározni: az ország 19 megyéjéből csak négy és felet, illetve Budapest budai kerületeit. Tovább szűkítette a feldolgozott anyag körét, hogy abba csak az akkor állami védelem alatt álló mintegy háromezer objektum (épületek és azok együttese, köztéri alkotások, népi műemlékek) került bele.³

A műemléki topográfia témakörét, rámutatva annak gyakorlati hasznára, azért érdemes ma Magyarországon áttekinteni, mert az 1990-ben bekövetkezett nagy politikai rendszerváltozás óta eltelt több mint negyed században a műemlékvédelem minden előfeltétele alapjaiban változott meg: a régi állami intézményrendszer felbomlott, anélkül

¹ Néhány példa: Inventory of Historical Monuments in Buckinghamshire, in the County of Cambridgeshire, Österreichische Kunsttopographie, Kunstdenkmäler der Schweiz, Umělecké památky Prahy, Denkmaltopographie Bundesrepublik Deutschland etc.

² A topográfiai sorozat kötetei időrendben: II. Győr-Sopron megye I. [csak a soproni járások!] (1953. 2. kiad. 1956.); III. Nógrád megye (1954.); IV. Budapest 1. rész (1955.) V. Pest megye (1958.); VI. Budapest 2. rész (1962.) VII-IX. Heves megye (1969., 1972., 1978.); X-XI. Szabolcs-Szatmár megye (1986., 1987.) – A teljes államterületre kiterjedő, de kevés részletet, viszont jól válogatott bibliográfiát tartalmazó, egyszemélyes vállalkozások: Genthon (1959, 1961), Zakariás (1961).

³ A magyarországi műemléki topográfiai kutatások történetéhez v. ö. Entz (2007: 57-74) és Entz (2011: 65-85).

azonban, hogy helyében bármilyen működőképes új létrejött volna. 2017. január 1-től az örökségvédelem műemlékszakmai, állami feladatainak nagy részét a miniszterelnökség, illetve a Budavári Üzemeltető és Ingatlanfejlesztő Nonprofit Kft., a hatósági feladatokat a kormányhivatalok alá rendelt Építési és Örökségügyi Hivatal látja el.⁴

A műemléki topográfiai kutatásokban és publikációjában rejltő nagy társadalmi jelentőségű lehetőség tehát Magyarországon már hosszú ideje *kihasználatlan*, ezért amennyiben az épített örökségünk kulturált kezelése és a fenntarthatóság követelményét kielégítő fejlesztési politikák követése a cél, a műemléki inventarizációs tevékenység mindenképpen felújítandó. Mai igényeink szerint az ilyen kataszterben regisztrálandó objektumok köre lényegesen kibővült és azok száma Magyarországon 300 ezerre becsülhető. A feladat lépéteke természetesen az alkalmazandó, illetve választandó metodikát is nagymértékben meghatározza. Ennek kialakításához néhány figyelemre méltó hazai előzmény mellett gazdag európai, szakmai tapasztalatok állnak rendelkezésünkre.

A következőkben tehát a műemléki topográfia mint kutatási és publikációs műfaj lényegi sajátosságainak bemutatása mellett az e téren folyó és hasznos tanulságokat ígérő, európai inventarizációs gyakorlat vázlatos bemutatására vállalkozunk.

A műemléki topográfiák kialakulása és fejlődése

A műemléki topográfiák általános feladatát röviden így jellemezhetjük: egy adott ország épített örökségének egészében a műemléki értékek és történeti összefüggéseik szisztematikus felkutatása és teljes körű *számbavétele*, a már dokumentált ismeretek *folyamatos bővítése*, továbbá mindennek megfelelő *archiválása* és a legszélesebb nyilvánosság számára is hozzáférést biztosító *publikálása*.

A *műemléki inventarizáció*, azaz a mindenkori műemléki értékek hatósági és/vagy tudományos célú felleltározásának, illetve jegyzékbe foglalásának igénye a műemléki gondolat megjelenésével szoros összefüggésben, annak szerves részeként fogalmazódott meg a 19. század elején. Inventáriumok addig is készültek, de azok általában tulajdonjogot igazoló vagyoneleltárak, esetenként közigazgatási célú összeírások voltak, vagy bizonyos, a tudományos, vallási vagy egyéb indítékú érdeklődés horizontjára került emlékcsoportok – például ereklyék, kincstárak, antik feliratok stb. – feltérképezésére és jegyzékbe foglalására irányultak.⁵ A minket érdeklő műemléki inventarizáció a hatósági segédeszköz szerepen túl a tudományos ismeretek felhalmozására, azok tudományos forrásként való közzétételére, a megbecsülni és védeni kívánt történeti és művészeti értékekre vonatkozó ismeretek társadalmi befogadásának az előmozdítására irányul kezdettől fogva. Az egymással sok tekintetben összefüggő tudományos, didaktikus, értékvédelmi és igazgatási szempontokat

⁴ Az 1976-2011 között bekövetkezett alapvető intézményi változásokról: Fejérdy (2011: 115–127). A 2011 utáni intézményi fejleményekről: Lővei (2012: 254-268), továbbá az osztrák Művészettörténeti Egyesület (Verband der Kunsthistorikerinnen und Kunsthistoriker) műemlékvédelmi folyóiratában: N. N. (2013: 7), lásd még ugyanezt a berlini Humboldt Egyetem művészettudományi elektronikus folyóiratában (2014/1):

<http://www.kunsttexte.de/index.php?id=711&idartikel=40437&ausgabe=40432&zu=551&L=0>

⁵ A művészeti emlékek inventarizációjának történelmi gyökereiről tömör áttekintés: Mielke (1974: 134-143).

tehát egyszerre igyekszik kielégíteni. E komplex célrendszer az idők folyamán sokféle kutatási stratégia megjelenéséhez és számos kiadványtípus kialakulásához vezetett Európa szerte, létrehozva a (hatósági) *műemlék jegyzékek* mellett a *műemléki topográfia* műfaját és annak máig feltűnő, időnként egymást részben át is fedő újabb és újabb változatait.⁶

Maga a műemléki topográfia tipikusan nyugat-európai és kontinentális, sok tekintetben jellegzetesen német műfaj. A nagy vonalakban ma is érvényes metodikájának őstípusát német nyelvterületen dolgozták ki a 19. század utolsó harmadában. A topográfiai a kontinensen általában a nemzeti műemlékvédelmi intézmények keretében, döntően az állami költségvetés támogatásával készülnek. Angliában is átvették ezt a megoldást, de csak 1908-tól⁷, és kevésbé intenzíven művelték, mint a kontinensen. Ennek egyik oka feltehetően abban keresendő, hogy az angol építészettörténeti irodalom jóval korábban és szélesebb alapokon indult meg, mint Európa más részein, és az egyes településekre, illetve konkrét emlékekre vonatkozó ismeretek sokaságának birtokában kevésbé érezték szükségét az európai gyakorlathoz hasonló országos vállalkozások megindításának. A másik fontos körülmény mentalitásbeli lehet: a kontinens, Svájc kivételével, jellemzően felülről szervezett társadalmával szemben az angol berendezkedés másképpen viszonyult az ilyen projektekhez.⁸

A műemléki topográfiai általános (és ideális) célkitűzése, hogy egy állam teljes területén azonos szemléletmódban, módszerekkel és szerkezetben feldolgozzák az adott kor műemlékfogalmába beletartozó emlékek teljes körét. Alapkövetelmény az is, hogy a feldolgozás a bibliográfiai és levéltári, írott és vizuális források teljességének figyelembevétele mellett, teljes terepbejáráson, az adatok és leírások helyszíni ellenőrzésén alapuljon, vagyis hogy a munka eredménye az egy adott időpontban fennálló állapotokat minél hívebben tükrözze. Az már a kezdetekkor nyilvánvaló volt, hogy ilyen követelményeknek gyakorlati és elvi okoknál fogva csak kis mértékben lehet eleget tenni, ezért különböző kompromisszumokra van szükség.⁹ Az ideális célt tehát időről időre, más és más módszerekkel igyekeztek, legalább részlegesen megközelíteni. Ennek során jött létre az a műfaji differenciálódás, ami a topográfiai kutatások és publikációs formák ma is járhatónak látszó útjait kialakította. Később még utalunk rá, hogy e kutatási irány differenciálódásában a

⁶ Anglia, Franciaország, Németország, Ausztria, Itália, Skandinávia, Hollandia, Belgium művészeti topográfiai kutatásai történetének fő vonalait vázolja fel tömören és sok adattal Eggenberger (1975: 9-16). Az inventárium és lista problematikájáról vö.: Beseler és Dietrich (1971: 150-155).

⁷ Ekkor alakult meg The Royal Commission on the Historical Monuments of England néven az a kormányzati tanácsadó testület, amely az állami műemlékvédelem tudományos megalapozása céljából a fő feladatként a műemlékek inventarizációját kapta. A testület 1999-től beolvadt az English Heritage szervezetébe.

⁸ Az angol topográfianak összesen 41 kötete jelent meg 1910-1986 között. Ezek a <https://www.british-history.ac.uk/search/series/rchme> címen a világhálón teljes szöveggel megtalálhatóak.

⁹ A francia műemlékek országos felügyelője, Prosper Mérimée (1803-1870) például 1834-ben Franciaországra nézve saját követelményrendszerüket és céljaikat figyelembe véve, a szükséges munkaidőt kétszázötven (!) évre becsülte és kilencszáz kötetnyi illusztrációval számolt, v. ö.: Eggenberger (1975: 11). (A becslés értékeléséhez csak arra utalunk, hogy a például valóban folyamatosan művelt német nagytopográfia jelenleg mintegy nyolcszázötven kötetet számlál és az 1981-ben megindított legújabb, szövetségi szintű német műemléki topográfiai vállalkozás, a Denkmaltopographie Bundesrepublik Deutschland, 800 kötetet tervez. A sorozat első 124 kötete nyomán készült átfogó értékelés: Echter (2006), a tervezett kötetszám: i. m. 61.)

praktikus szempontokon kívül az érintett tudományterületek, valamint a műemlékvédelem belső fejlődésének logikája és ennek nyomán az új kérdéscsoportok is fontos szerepet játszottak.

A fentiekben jelzett, a komplex értékvédelmi, tudományos és technikai szempontú célrendszer erős belső logikáját mutatja, hogy az már az európai műemlékvédelmi törekvések korai szakaszában, a 19. század második évtizedében jogszabályi keretbe foglalva is megjelent. Lajos, hesseni nagyherceg 1818-ban kibocsátott hét pontot tartalmazó rendeletéről van szó, amelynek megfogalmazásában a Nagyhercegség építészeti igazgatójának, a Johann Wolfgang Goethe szellemi körével is kapcsolatot tartó Georg Mollernek (1784–1852) volt döntő szerepe.¹⁰ A szöveg a műemlékek védelmével, fenntartásával, kezelésével és nyilvántartásával szoros tartalmi összefüggésben meghatározza az inventarizálás feladatkörét, helyét, módszerét, felelőseit, alapvető szakmai követelményeit, továbbá ehhez kapcsolódóan az illetén tevékenység során összegyűjtött és rendszerezett dokumentáció közgyűjteményi elhelyezésének módját, és végül a nyomtatott formában való közzététel kötelezettségét azzal, hogy azt a hatóságok rendelkezésére kell bocsátani.

Az idézett rendelet a műemlékvédelem állami intézményrendszere 19. századi létrejöttének klasszikus kontinentális¹¹ képletét állítja elé: a felvilágosult uralkodó (állam) szakemberek inspirációjára és közreműködésével az épített környezetben a múlt ránk maradt emlékeit ismeri fel, amelyek *történeti* és *művészeti* értékek hordozói, az egykori *civilizációk tárgyi lenyomatai* (a rendelet szövege ezt a „a történelem legfontosabb és legérdekesebb bizonyítékaként” írja le), és mint ilyenek, ha lehet, fenntartandó, kijavítandó, de mindenképpen dokumentálandó *értékek*. Az így meghatározott *kulturális funkcióra* megfelelő struktúrában állami intézmény(rendszer) hozandó létre, amelynek – és szűkebb szempontunkból ez kiemelendő – elsődleges feladata az érdeklődési körébe tartozó értékek (épületek és berendezésük, romok és régészeti leletek) tudományos felleltározása és dokumentálása, archiválása és közzététele. E korai, és ebben a komplexitásban feltehetően legkorábbi ilyen rendelet tehát alapfeladatként jelöli meg azt, amit a 19. században német nyelvterületen monumentális statisztikának (Monumental Statistik) neveztek, és amit ma, műemléki inventarizációnak vagy műemléki/művészeti topográfiának nevezünk.

A továbbiakban ez a logika érvényesült a porosz (Mohr de Perez 2001), a francia (Léon 1951), majd 1850-től ezek tapasztalatait is hasznosító Habsburg birodalmi (Frodl 1988) műemlékvédelemben, és ezeken az alapokon indult fejlődésnek az 1860-tól a birodalmi intézményes keretből kikerült, 1881-től törvényi háttérrel is rendelkező magyarországi műemlékvédelem is (Bardoly és Haris 1996). A múlt emlékeiben rejlő történeti és művészeti értékek fel- és elismerése óta az állam által vállalt alapfeladatok rendszere lényegében változatlan, az intézményi struktúrákban persze vannak eltérések és az idő előrehaladtával értelemszerűen folyamatos differenciálódásnak lehetünk tanúi. Az érdemi változások az emlék/műemlék fogalmat érintik. Fogalmilag az *emlék* (monument) az alapvető kategória, amely megkülönböztetendő a védett műemléktől (registered/listed/protected monument). A védett műemlékeket a számunkra értékesnek tartott, a *mindenkori*

¹⁰ Harvey (1961: 27-31). A szöveget Harvey nyomán (bibliográfiai adatok nélkül) közli: Huse (1996: 32-33).

¹¹ A műemlékvédelem egyetemes európai történetét, annak eszmei hátterét konkrét esettanulmányokra építve, gazdag tartalmú, korszerű monográfia mutatja be Jokilehto (1999).

történeti/művészeti emlék kategóriába kulturális kánonok alapján sorolt objektumok sokaságából, a közérdekre hivatkozva, gyakorlati okok alapján (kiemelkedő történeti/esztétikai érték, jellegzetes típus, ritkaság, veszélyeztetettség stb.) választjuk ki, és rájuk vonatkoznak a hatósági kötelezettségek is. Ezzel már a közmegegyezés tényezőjére is utalunk, hiszen kánonok csak így jöhetnek létre. A közmegegyezés esetében pedig folyamatosan szélesedő laikus bázissal is számolnunk kell. A műemléki szakértő a társadalmi kommunikációban szerencsés esetben az animátor szerepét játszhatja. A széles körben elfogadott értékfogalmak állandósága, illetve dinamikája régióként és országoként, drámai változásokat hozó történelmi eseményektől és társadalmi sajátosságoktól függő módon természetesen igen változó, hosszabb távon azonban a nemzeti konszenzusokon túli egyetemes tendenciák is befolyást gyakorolnak, gondoljunk például a világörökség kategóriájára vagy a kérdéskört érintő számos nemzetközi egyezményre, műemlékvédelmi kartákra stb. (Román 2011). A kezdetekénél, mint láttuk, egyedi emlékekről és régi korok alkotásainak fennmaradt nyomairól van szó, a 20. század elején már városi együttesek, a városképek értékei is megjelennek az érdeklődés horizontján, majd pedig ez a tendencia részben a két világháború pusztításai következtében a történelmi városmagokra, illetve a különböző településrészekre is szisztematikusan kiterjed. Ezzel párhuzamosan a figyelembe vett emléktípusok köre is jelentősen bővül és folyamatosan közeledik az éppen aktuális jelenkorhoz.¹² A 20. század második felében az ipari társadalom kiterjedt infrastrukturális produkciója is a tudományosan regisztrálandó és funkcióváltással részben fenntartandó emlékek körébe lépett. Arra is érdemes utalni, hogy a preferált korszakokhoz, emlékkörökhöz, akár vidékekhez fűződő képzetek a műemlékfogalom szakmai logikán is alapuló differenciálódása mellett gyakran összekacsolódtak a nemzeti művészet, a nemzeti teljesítmény koncepciójával és ezen keresztül az elmúlt másfélszáz évben annyit változott európai állam-ideológiákkal és birodalmi törekvésekkel.

Mindezt azért kellett jelezni, mert az emlékfogalom változásai a műemléki inventarizáció mindenkori feladatai szempontjából irányadóak. Az így létrejött kihívásokra a műemlékvédelem felelősei folyamatosan megújuló szakmai válaszokat adtak, ami a műemléki topográfiák további műfaji differenciálódásához vezetett. A kutatási műfaj kidolgozása szempontjából élenjáró német topográfiai kutatások a megelőző századfordulóra eljutottak oda, hogy a topográfiai irodalom már áttekinthetetlenül gazdaggá és módszertani szempontból szerteágazóvá vált, ezért az érintett tudományterületek részéről igény ébredt az anyagban való gyors tájékozódásra, ennek megfelelően a tömör előadásmódra, és a 'termék' gyakorlati hasznosítása érdekében a minél inkább – mai kifejezéssel – felhasználóbarát megformálására. Az 1870-től megindult német topográfiai kötettszáma, amelyeket később méretükre utalva „nagytopográfianak” (Großinventar) neveztek el, 1900-ra már száz vaskos kötetre emelkedett. Ebben a helyzetben fogalmazta meg az alapkonceptiót Georg Dehio a strassburgi művészettörténész professzor 1900-ban a Drezdában megtartott első német Műemlékvédelmi Napok egyik napirendi pontjaként benyújtott javaslatában.¹³ Az eredeti,

¹² Az inventarizáció és a történelmi távolság kérdésének elméleti összefüggéseit sokoldalúan tárgyalja Hajós (1982: 6-15)

¹³ Georg Dehio előterjesztése (1900): Előterjesztés és vita. A könyvsorozat száz éves történetét és hatásait mutatja be és a sorozat addigi teljes bibliográfiáját közli: Dehio (2000), v. ö. még: <https://de.wikipedia.org/wiki/Dehio-Handbuch>

a német szakirodalomban gyakran idézett javaslat így szól: „A műemléki statisztikának vannak olyan feladatai, amelyeket a hivatalos inventáriumok nem oldanak meg. Ezért szükségünk van egy, a gyorsabb tájékozódást biztosító eszközre. Ezért egy olyan kézikönyv előállítását javaslom, amely a céljának megfelelően kisebb méretű, könnyen hordozható, szerkezetét tekintve olyan jól áttekinthető, amennyire csak lehetséges, az íróasztalon és utazás közben egyaránt kényelmesen használható. A következmény: viszonylag korlátozott anyagfelhasználás, feszes kifejezőmód” (Dehio1900: 31). Dehio kezdeményezésének alapvető célja tehát az volt, hogy olyan művet (néhány kötetes könyvsorozatot) adjon a szakemberek és minden érdeklődő kezébe, amelynek segítségével nagyobb nehézség nélkül *átfogó* képet lehet alkotni a német művészet *egészéről*, vagy – tegyük hozzá – akár *regionális sajátosságairól*. Az így kialakított ’kistopográfia’ tehát *kompiláció*, amely a már publikált ismeretek megfelelő szerkezetben való tömör hozzáférhetővé tételét célozza meg. Az első sorozatot maga Georg Dehio publikálta 1905-1912 között, öt kötetben. Azóta Németországban három alkalommal ismételték meg egyre bővülő tartalommal a sorozatot, 1935-1956 között 11 kötetel, 1964-1992 között 12 kötetel és 1993-tól 2012-ig 24 kötetel, valamint nagyszámú változatlan utánnomással. Ennek során Dehio *márkanévvé* vált, amit 1933-ban Ausztriában is átvették, ahol 1953 óta az osztrák állami műemlékvédelem központi intézménye, a Bundesdenkmalamt keretében külön munkacsoport foglalkozik a kiadásával. A ”Dehio” volt az ihletője Nicolaus Pevsner több mint negyven kötetes, 1951-ben megindított, és a szerző halála után egy szakmai team által máig folyamatosan bővülő sorozatának, a Buildings of Englandnek is.¹⁴

Georg Dehio kezdeményezése, mint láttuk, elsősorban a kutatási anyag rendkívüli bővülésével és módszertani egyenetlenségeivel kapcsolatos nehézségeket kívánta áthidalni, de egyszersmind az országjáró művelt német polgárság (Bildungsbürgertum) újabb keletű igényeit is ki akarta elégíteni (a kiadvány legyen ”íróasztalon és *utazás közben* egyaránt kényelmesen használható”). A német sorozat máig ezt a funkciót tölti be. A második világháború után újra-indított osztrák változat azonban az osztrák nagy inventárium, az Österreichische Kunsttopographie ideiglenes változata, mintegy annak előhírnöke, a meglévő „fehér foltok” ideiglenes lezárása, a további műemléki listák megalapozója. Ez a gyakorlatban azt jelenti, hogy az osztrák Dehio kötetek nem egyszerűen könyvtári munka eredményei, hanem a nagytopográfiához hasonlóan alapos terepmunkára építenek. A kétféle topográfiai kutatási műfajt tehát egyazon rendszer két, egymást *szervesen kiegészítő elemeként* működtetik.

A második világháború utáni korszakban egyre komplexebbé váló műemlékfogalom kapcsán az elmondottnaknál differenciáltabb utat választottak Svájcban. A svájci nagytopográfia a *Kunstdenkmäler der Schweiz* 1927-től jelenik meg, átlagban évente két kötetben. Időkeret: a korai középkortól 1850-ig terjed.¹⁵ A kutatást a kantonok finanszírozzák, a sorozat kiadója a Gesellschaft für Schweizerische Kunstgeschichte (GSK).¹⁶ A teljes államterület feldolgozása a nagytopográfia igény szintjén bárhol sok évtized folyamatos munkáját kívánja meg, ezért mindenhol felmerült a kisebb léptékű, de gyorsabb összkép megalkotásának az igénye is. Erre Svájcban Hans Jenny (1894-1942) vállalkozott *Kunstführer durch*

¹⁴ Cherry (2000: 157-167) <http://yalebooks.co.uk/pevsner.asp>; https://en.wikipedia.org/wiki/Pevsner_Architectural_Guides

¹⁵ <https://www.gsk.ch/de/die-kunstdenkmale-der-schweiz.html>

¹⁶ Zukunft eines Standardwerks 2008.

die Schweiz című munkájával, amelynek első kiadása 1934-ben látott napvilágot. (5. teljesen átdolgozott kiadás: Wabern (1971)) A szerző e művével a feldolgozott teljes államterületet illetően elérte az „azonos léptékű teljesség” („eine gleichmäßige Vollständigkeit”) magas célkitűzését (Eggenberger és Germann 1975: 26). Az 1960-as években indították el a *Die Bauernhäuser der Schweiz* című sorozatot, amely a vidék építészetét dolgozza fel a 15. századtól a 20. század közepéig. Tervezett kötetszám: 50. A sorozat célja és eredménye az épületek, parasztgazdaságok és települések topográfiai, időbeli, stilisztikai és társadalmi szempontú tipológiájának a felállítása. Az 1980-as évekig a feldolgozás középpontjában az egyes épületek/építmények álltak és nem terjedt ki a vidéki térség mint egész értékelésére.

1966-tól külön sorozatot szentelnek Svájcban a védelemre érdemes településképek kataszterének *Inventar der schützenswerten Ortsbilder der Schweiz* (ISOS)¹⁷ címmel. A munka megrendelője és finanszírozója a központi kulturális kormányhivatal (Bundesamt für Kultur). A vállalkozás néhány fontos alapadata: a felmérésbe bevont települések száma 6000. A teljes államterületet megcélzó vállalkozás minden 10-nél nagyobb számú épületet magába foglaló települést feldolgoz. A munka a szövetségi és kantonális műemléki hivatalok inventarizációs tevékenységével koordináltan történik. A szövetségi és kantonális tervezés alapjául szolgál, és segíti a szövetségi és kantonális műemlékvédelmi döntéseket. Ide tartozik az is, hogy az 1960-as évektől *községj szintű dokumentáció* készül a *teljes épületállományról*, nem publikációs célra, gyakorlati (hatósági) hasznosítás céljából (Wulff 1982: 65). Ez a feldolgozás azonos szintű települések hálózatát hozva létre lehetővé teszi ezek érdemi összehasonlítását, tipizálást, mélyebb megértését.

Az ISOS a városok esetében minden korszak által alkotott városképet és ennek alapját adó szerkezetet egyaránt értékeli (szemben a korábbi topográfiai középkor, illetve történeti városmag centrikumosságával) mégpedig úgy, hogy ezeket mindig egy meghatározott társadalmi, politikai és gazdasági helyzet lenyomataként értelmezi. Ez a megközelítés kiszélesíti a vizsgálati területet a települések vonatkozásában. Ebben beletartoznak az elővárosok, a munkás- és ipari negyedek a 19. századból, csakúgy, mint ezek 20. századi változatai, gyakorlatilag felső időhatár nélkül. Ez a vállalkozás olyan városképi együtteseket is értékeli, amelyekben egyetlen önálló értéket képviselő épület sincs, de a beépítés (például lakótelepek) urbanisztikai logikája a számontartást indokolja. Utóbbi vizsgálati elvei az *alaklélektan* kategóriáit hasznosítják. A világosan meghatározott (körülírt) utca- és térsorok fontosabbak a településinventáriumban, mint a művészettörténeti szempontból jelentős egyes épületek. A fejlesztési tervek készítői szempontjából jelentős körülmény, hogy az ISOS leírási rendszere átlépi a település és a táj közötti határt is. Fontos arra is felhívni a figyelmet, hogy az ISOS nem azt célozza, hogy semmi sem változzon, hanem megfelelő eszközt kíván nyújtani azoknak a szakembereknek (önkormányzatok, beruházók, tervezők) vagy laikusoknak, akik az átalakítási/építési szándékukat szembesíteni szeretnék a kulturális, társadalmi és gazdasági következményekkel.

1982-2002 között jelent meg a Gründerzeit leltárba vételére vállalkozó *Das Inventar der neueren Schweizer Architektur 1850-1920* (INSA)¹⁸ című sorozat zárt egészet képező 10

¹⁷ Heusser (2001: 156-158), <http://www.bak.admin.ch/isos/>; interaktív térkép az összes helyszín teljes feldolgozott anyagával: https://map.geo.admin.ch/?selectedNode=node_ch.bak.bundesinventar-schuetzenswerte-ortsbilder1&Y=638500.00&X=174375.00&zoom=2&bgLayer=ch.swisstopo.pixelkarte-farbe&layers=ch.bak.bundesinventar-schuetzenswerte-ortsbilder&lan&topic=ech&lang=de

¹⁸ Wulff (1982: 61-67), <https://www.gsk.ch/de/insa.html>

kötete, amelyet 2003-ban egy regiszter kötet egészített ki. Kronológiailag a nagytopográfiahoz csatlakozik, azt egészíti ki. Az alsó időhatár az 1848-ban elfogadott szövetségi alkotmányhoz kapcsolódik, amely meghatározta a kantonok közfeladatait és egységes infrastruktúrafejlesztéshez, valamint építésügyi szabályozáshoz vezetett. A felső időhatár (1920) az úgynevezett Heimatstil végét és a modern kezdetét határolja el. A feldolgozás tárgyát a kanton központok és 40 további objektumegyüttes képezte, utóbbi azokat a településeket jelenti, amelyeknek a lakossága 1920-ban meghaladta a tízezret. Az eredmény négy városi kötet és hét vidéki kötet, utóbbiak az infrastruktúraváltozásokra és a táj átalakulására koncentrálnak. A regiszter kötet (Építészeti Lexikon) az egész publikált anyagot dolgozza fel, és minden korábbi svájci szaklexikont messze meghaladó tételt tartalmaz.

A műemléki inventarizáció kihívásaira adott válaszként ismét más utat választott Franciaország, amikor 1964-ben André Malraux, akkori kulturális miniszter által a művészettörténész André Chastel kezdeményezésére és előterjesztése alapján létrehozott *”L’inventaire général du patrimoine culturel”*¹⁹ – közismert, rövid nevén *L’Inventaire Général*nak nevezett hatalmas vállalkozást megindította. A cél „számba venni, tanulmányozni és ismertté tenni az örökség kulturális, történeti vagy tudományos szempontból értéket hordozó elemeit.”²⁰ Franciaország egészét illetően, és a lehető legszélesebb értelemben vett örökségre gondolva. E rendkívül összetett és minden részletében átgondolt, folyamatosan tovább csiszolt program ismertetésére itt nincs helyünk, elég annak a megállapítása, hogy megalkotói és működtetői tekintettel voltak és vannak a társadalom kulturális örökséghez való viszonyának teljes komplexitására. Ez azt jelenti, hogy nem csupán az örökség gondozásával foglalkozó egyes szakmák és intézmények sajátos szempontjait, hanem ezeknek a társadalommal való aktív kapcsolatával összefüggő tevékenységi területeit és dinamikáját is számításba veszik. Egyfelől tehát az örökség ügyben érdekelt központi és helyi intézményrendszere alapozva a legkomolyabb hangsúlyt helyezik az örökség tudományos feltárásának a módszertanára és annak folyamatos fejlesztésére, másrészt a kommunikáció legkorszerűbb eszköztárának mozgósításával mindent megtesznek annak érdekében, hogy a legfrissebb, tudományosan megalapozott információk a potenciális felhasználók legszélesebb köre számára hozzáférhetővé váljon. Ez a kör a törvényhozástól az érintett hatóságokon keresztül a helyi társadalmakig, a műemlékek tulajdonosaiig és a gazdaság szereplőiig tart. A legszélesebb körben így megosztott információk a jövő tervezésének szerves részévé válhatnak, a kulturális turizmus fejlesztői és a lokálpatriotizmuson keresztül a társadalmi kohézió érdemi erősítői.

A német, osztrák, svájci francia és érintőlegesen a brit műemléki inventarizációs tevékenység történeti és mai tendenciáinak vázlatos bemutatása is világossá teszi alaptételünket, hogy a műemléki inventarizációt mindenhol művelni kell, vagy éppen újraindítani, ahol a meglévőnél jobb minőségű környezet alakításának igénye megvan, és ehhez a nemzetközi gyakorlat tanulmányozása nemcsak segítség, hanem előfeltétel is.

Ami Magyarországot illeti, a műemléki szakmán belül általános konszenzus van abban, hogy az inventarizációs projektet újra kell indítani, és hogy ebben az osztrák Dehio

¹⁹ A létrehozása kori nevén: *l’Inventaire général des monuments et des richesses artistiques de la France*. <http://www.inventaire.culture.gouv.fr/>

²⁰ A hatályos törvényben (Loi n°2004-809 du 13 aout 2004 relative aux libertés et responsabilités locales) art. 95, I.

program alapelvei alkalmazandók, de természetesen a kutatási előzmények figyelembe vételével a magyarországi helyzetre adaptálva. Ez célzott levéltári előkészítést és a publikált ismeretek teljes körű figyelembevételét, továbbá a tervtári anyagok, a városábrázolások és a teljes történeti térképanyag feldolgozását, valamint alapos terepbejárást feltételez (Entz 2003: 103-120). Abban is egyetértés van, hogy a munkát a jelentősebb városok feldolgozásával kell kezdeni. E tekintetben igen kedvező szakmai fogadtatása volt a 2009-ben, lényegében az említett elvek szerint elkészült székesfehérvári topográfiai kötetnek²¹, amit a magyar szakma a nagy és a német Dehio típusú „kis” topográfiahoz képes köztes helyzete miatt „közép” topográfianak nevez. A városi projektek megtervezésében a fennebb vázolt svájci ISOS és INSA vállalkozások szolgálhatnak figyelemreméltó támpontokkal. Ebben a léptékben a meglévő hazai szakmai kapacitások mozgósításával a bevezetőben említett mintegy 300 ezer objektum egységes szemléletű műemléki topográfiai feldolgozása hús év alatt lenne elvégezhető. A projekt számos innovatív elemet is magába foglaló modul rendszerű építkezéssel néhány év alatt fejleszhető „ideális üzemméretre”. Fontos szempont az inventarizációs kutatási projekt és a helyi társadalom, valamint az adott régióban gazdasági szempontból bármilyen tekintetben érdekelt üzleti szereplők közötti kapcsolatok megteremtése, mert a munka alapvető célja, hogy a módszeres feltárás nélkül rejtve maradó, ezért felhasználhatatlan értékeket a helyi közösségek számára minél teljesebben hozzáférhetővé tegye. Ebben különösen fontos tanulságokat kínál a francia inventarizáció módszereinek és tapasztalatainak az alapos tanulmányozása.

Műemléki topográfia és digitalizáció

Végül, de nem utolsó sorban röviden szólnunk kell a műemléki topográfia informatikai összefüggéseiről is. A téma külön tanulmányt érdemelne, itt most csak néhány, a további tájékozódás szempontjából fontos szempont jelzésére szorítkozhatunk. Minthogy a műemléki topográfiai kutatások és publikációk sorozata több mint egy évszázaddal a digitális korszak kezdete előtt megindult, az ez alatt az idő alatt felhalmozott hatalmas kutatási dokumentáció és Nyugat-Európában több ezer kötetnyi topográfiai publikáció digitális hozzáférhetővé tétele csak az utóbbi évtizedekben indulhatott meg. Az adatgyűjtés pedig elsősorban a régebbi korokat illetően a legutóbbi időig általában szintén a hagyományos módszerekkel történik, hiszen sokáig a figyelembe veendő forrásanyag is csak kis mértékben vált elektronikus formában elérhetővé. A változások azonban ezen a téren is felgyorsultak, sokasodnak a műemléki topográfia témakörébe tartozó adatbázisok és az eredmények is egyre nagyobb számban és gazdagodó tartalommal kerülnek fel a világhálóra. A digitális alkalmazások elterjedése nem elsősorban a kutatással, hanem a műemléki topográfiai felhasználásával, a differenciált felhasználói kör igényeivel és szükségleteivel függ össze. Nyugat-Európában a kezdetek óta megszakítatlanul végzett topográfiai kutatások a műemléki, később egyre erőteljesebben a várostervezési és mindkét területtel összefüggő gyakorlati építészeti igények és problémafelvetések nyomán bővültek újabb témakörökkel és újították meg metodikájukat.

²¹ V. ö.: Lővei (2010: 60-64)

Az utóbbi évtizedekben ezek a munkák már egyre nagyobb mértékben digitális adatbázisokra épültek, illetve a változatos megközelítési módoknak megfelelő új adatbázisokat hoztak létre. A korábbi topográfiai kutatások és az ezeket közzé tevő hatalmas terjedelmű archívumok és számtalan könyvsorozat digitalizálása is nagymértékben előrehaladt, így például amint arra fennebb már utaltunk, teljes terjedelmében hozzáférhető a világhálón az angol topográfia lezárt 41 kötetes könyvsorozata²² interaktív térképről lehívható módon a fennebb bemutatott svájci ISOS össze kötete, illetve kutatási űrlapjai.²³ Nem a műemléki topográfia igényével, de gazdag bár nem egyenletes adattartalommal (szöveg, fotó, rajz) a világhálón a telekhatárokat és az egyes objektumok alaprajzi elrendezését is mutató interaktív térképről elérhető az angol úgynevezett listázott (azaz védett) műemlékállomány 400 000 tételt tartalmazó teljes egésze.²⁴

Franciaországban „a bővülő „örökségi műfajokba” sorolt értékek topografikus rendben megvalósult felvétele mint kiemelkedő jelentőségű – mind kiadványokon keresztül hozzáférhető, mind pedig elektronikus formában kutatható – adatbázis²⁵ már önmagában is mással nem pótolható eszköze lett a kulturális örökséggel bármilyen formában foglalkozóknak, szakembereknek és laikusoknak egyaránt”.²⁶

Az újabb, a műemléki összefüggéseket a települések szintjén vizsgáló, minden épületre és a közterületekre kiterjedő vállalkozások egyike az osztrák és német úgynevezett Bualtersplan címmel publikált sorozat, ami a vállalkozásba bevont nagyszámú város településtörténetének egyes épületekre lebontott építéstörténeti rétegeit teszi szövegesen, rajzban és kartográfiai eszközökkel a megfelelő könyvsorozatban, és Ausztriában ezen túlmenően interaktív formában, a világhálón is hozzáférhetővé.²⁷

A fentiekben csak jelzésszerűen utalhattam arra a gigantikus méretű, jól strukturált, folyamatosan fejlesztett információs bázisra, amely minden érdekelt, sőt a legnagyobb nyilvánosság számára is hozzáférhető, és amelyre támaszkodva formálják Európa nyugati felén az örökség egészének sokoldalúan differenciált ismeretében és nem kis részben reflektált tiszteletében épített környezetüket. Mindez persze a helyitől a legszélesebb körökig terjedő, és a kultúra részeként működő érdekek és nagy hagyományú értékválasztások ütköztetésén alapuló vitákon keresztül megújuló közvéleménytől támogatva, vagy éppen ilyen viták keresztüzében megy végbe. Hosszabb távon erre, vagyis a valós szükségletek elismerésére és a kultúra folyamatosságára épül a jogalkotás és a joggyakorlat is. Ez az építészeti örökség kapcsán elképzelhetetlen lenne az örökség értékeinek az elmondottakban vázolt, rendszeres és folyamatos számbavétele, tudományos feltárása és hozzáférhetővé tétele nélkül. Van tehát elég ok és hasznosítható előzmény e tudományos tevékenység magyarországi újraindítására.

Az említett viták funkciójára lapidáris tömörséggel, szellemesen és az ezredfordulóig biztos érvényesen mutat rá a német műemléki gondolkodás egyik kiemelkedő képviselője Norbert Huse (1941-2013) egykori müncheni művészettörténész professzor, akinek szavait

²² V. ö. : 8. jegyzet.

²³ V. ö. : 20. jegyzet.

²⁴ <https://historicengland.org.uk/listing/the-list/understanding-list-entries/>

²⁵ V. ö. : 23. jegyzet.

²⁶ Az idézetet a következő, kiadatlan kéziratból vettem: Fejérdy Tamás: A francia „műemléki topográfia” – L’Inventaire Général du patrimoine culturel

²⁷ A bécsi Bualtersplan felépítéséről:

<https://www.wien.gv.at/kultur/kulturgut/architektur/wehdorn.html>

befejezésképpen azért idézzük, mert rámutat szorosan vett témánk tágabb összefüggéseire és az örökségvédelem hazai viszonyai között komolyan megszívlelendő dimenziókra irányítja a figyelmet. Huse professzornak a *Neue Zürcher Zeitung* a következő kérdést tette föl: „Hogyan tud az állami műemlékvédelem reagálni a műemlékfogalom mai vitáira?” A válasz: „Az állami műemlékvédelem nem kell, hogy kövesse a korszellem minden rezdülését. Az egyedi esetekben több nyitottságra, bátorságra és fantáziára van szükség. Ez viszont világgosságot és tartósságot feltételez a műemléki alapelvekben, amelyek azonban nem az állami erőszak folyamánai, hanem egy több mint évszázados tisztázódási folyamat eredményei. Ebben pedig nem a fogalmi viták játszottak szerepet, hanem az ezenközben kialakult rendkívül konzisztens törvényalkotás és joggyakorlat.”²⁸

Irodalom

- Bardoly István és Haris Andrea (szerk.), *A magyar műemlékvédelem korszakai. Tanulmányok*, Országos Műemlékvédelmi Hivatal, 1996.
- Hartwig Beseler und Dietrich Ellger, „Das Denkmal zwischen Inventar und Liste. Bestandaufnahme einer Bestandaufnahme“, *Deutsche Kunst und Denkmalpflege* Jg. 29. (1971) no. 2., S. 150-155.
- Cherry, Bridget, „Nicolaus Pevsner und The Buildings of England“, in *Georg Dehio (1850-1932) 100 Jahre Handbuch der deutschen Kunstdenkmäler*, Deutscher Kunstverlag München Berlin, 2000, S. 157-167.
- Dehio, Georg, *100 Jahre Handbuch der deutschen Kunstdenkmäler*, Deutscher Kunstverlag, München, Berlin, 2000.
- Dehio, Georg, „Programm zu einem Handbuch der deutschen Denkmäler“, in *Erster Tag für Denkmalpflege*, Dresden, 24. und 25. September 1900. [Jegyzőkönyv]. Berlin, 1900. Előterjesztés és vita, S. 31-39.
- Echter, Klaus-Peter, „Die Denkmaltopographie als Erfassungsinstrument und kulturgeschichtliches unternehmen“, *Difu-Beiträge zur Stadtforschung* 43, Deutsches Institut für Urbanistik, 2006.
- Eggenberger, Dorothee und Georg Germann, „Die Anfänge der Kunsttopographie in Ausland“, in *Eggenberger, Dorothee und Georg Germann (Hrsg.), Geschichte der Schweizer Kunsttopographie. Beiträge zur Geschichte der Kunstwissenschaft in der Schweiz* 2, Schweizerisches Institut für Kunstwissenschaft, Zürich, 1975, S. 9-16.
- Entz Géza [Antal], „Javaslat a Dehio rendszerű műemléki topográfiai kézikönyv programjának a bevezetésére“, *Műemlékvédelmi Szemle*, XIII évf. (2003) 1. szám, 103-120. old.
- Entz Géza [Antal], „Inventorization of Monuments in Hungary and the Dehio Handbook“, *Centropa*, Vol. 7. (2007) no. 1., pp. 57-74.
- Entz Géza Antal, „Műemléki inventarizáció Magyarországon“, *Műemlékvédelem*, LV. évf. (2011) 1. szám, 65-85. old.
- Fejérdy Tamás, „Változások a magyar műemlékvédelem szervezetében (1976–2011)“, in *Bardoly István (szerk.), Magyar Műemlékvédelem XV - A Kulturális Örökségvédelmi Hivatal műemlékvédelmi tudományos közleményei*, Budapest, 2011. 115–127. old.
- Frodl, Walter, *Idee und Verwirklichung. Das Werden der staatlichen Denkmalpflege in Österreich*, Böhlau Verlag, Wien. Köln, Graz, 1988.
- Genthon István, *Magyarország művészeti emlékei 1, Dunántúl*, Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, Budapest, 1959.
- Genthon István, *Magyarország művészeti emlékei 2, Duna-Tisza köze Tiszántúl Felsővidék*, Képzőművészeti

²⁸ Tietz, Jürgen, „Ein Gespräch mit dem Denkmalpfleger Norbert Huse Gefühl für die gemeinsame Verantwortung“, *Neue Zürcher Zeitung* 19.11. 2001. <http://www.nzz.ch/article7S8YE-1.500224>

- Alap Kiadóvállalata, Budapest, 1961.
- Hajós Géza, „Die kunsthistorische Denkmal-Inventarisierung und das Gegenwartsproblem – zur Krise des historischen Abstandes“, *Deutsche Kunst und Denkmalpflege*, Vol. 40. (1982), S. 6-15.
- Harvey, John, „The Origin of Official Preservation of Ancient Monuments“, *The Transactions of The Ancient Monuments Society*, New Series, Vol. 9. (1961), pp. 27-31.
- Heusser, Sibylle, „Das ISOS, eine flächendeckendes Bundesinventar in der Schweiz“, *Österreichischer Zeitschrift für Kunst und Denkmalpflege*, Jg. LV. (2001) no. 1-2., S. 156-158.
- Huse, Norbert (Hrsg.), *Denkmalpflege. Deutsche Texte aus drei Jahrhunderten*, Verlag C. H. Beck, München, 1996.
- Jokilehto, Jukka, *History of Architectural Conservation*, Oxford, 1999.
- Léon, Paul, *La vie des monuments français: Destruction, restauration*, Paris, 1951.
- Lővei Pál, „Magyarország műemlékei: Székesfehérvár. Szerkesztette Entz Géza Antal, a szerkesztő munkatársa Farkas Zoltán”, *Műemlékvédelem* LIV. évf. (2010) 1. szám, 60-64. old.
- Lővei Pál és Klaniczay Gábor, „Bukasz beszélgetés » Ha mindez így marad, akkor ennek a 140 éves történetnek vége« a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal feloszlásáról.”, *BUKSZ*, 24. évf. (2012) 3-4. szám, 254-268. old.
- Mielke, Friedrich, „Zur Genesis der Kunstdenkmäler-Inventarisierung“, *Zeitschrift für Stadtgeschichte Stadtsoziologie und Denkmalpflege* 1. (1974), S. 134-143.
- Mohr de Pérez, Rita, *Die Anfänge der staatlichen Denkmalpflege in Preußen. Ermittlung und Erhaltung altertümlicher Merkwürdigkeiten*, Wernersche Verlagsgesellschaft Worms, 2001.
- N. N., „Was ist mit dem ungarischen Denkmalschutz geschehen?“, *Kunstgeschichte aktuell*, Jg. XXX. (2013) no. 1., S: 7. <http://www.kunsthistoriker-in.at/download.php?file=5007>. lásd még a berlini Humboldt Egyetem művészettudományi elektronikus folyóiratában (Kunsttexte 2014/1) <http://www.kunsttexte.de/index.php?id=711&idartikel=40437&ausgabe=40432&zu=551&L=0>
- Dr. Román András (szerk.), *Karták könyve*, ICOMOS Magyar Nemzeti Bizottság Egyesület, Budapest, 2011 [2002].
- Schubiger, Benno, „Zukunft eines Standardwerks. Der Reformprozess bei den »Kunstdenkmälern der Schweiz«“, *Neue Zürcher Zeitung*, 20.5.2008. <https://www.nzz.ch/zukunft-eines-standardwerks-1.737808>
- Wulff, Walter, „Das Inventar der neueren Schweizer Architektur 1850 1920 (INSA)“, *Deutsche Kunst und Denkmalpflege* Jg. 40 (1982), S. 64-69.
- Zakariás G. Sándor, *Magyarország művészeti emlékei 3*, Budapest, Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, Budapest, 1961.